

Переклад: Органи ведення Державного реєстру щомісячно поновлюють інформацію на основі даних відомостей Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Державної пенітенціарної служб та закордонних дипломатичних установ [4, с. 28].

3) *That is, the opinion of consultative and advisory institutions is considered rather indirectly, which offsets the possibility of effective participation of the minorities in the public life as it is typical for many European countries* [12, с. 64].

Переклад: Тобто думка консультативно-дорадчих структур враховується доволі опосередковано, чим нівелюється можливість ефективної участі меншин в суспільному житті, як це характерно для різних європейських країн [4, с. 65].

Висновки. Проблеми перекладу поняття «*institution*» викликана багатьма чинниками. Головними серед них, посиляючись на представлені зразки, вважаємо контекст, в якому вжито термін і який зумовлює домінування семи «суспільний механізм/чинник» або «установа/організація». Основними відповідниками до згаданого поняття, згідно наших спостережень, є іменники «*інститут*» та «*інституція*», а також «*установа*», «*структура*» та «*організація*». Причиною численних дискусій та наукових досліджень стала варіативність україномовної термінології, яку можна вирішити шляхом окреслення юридичної специфіки застосування кожного з них. Стикаючись з перенесенням терміна «*institution*» на українську юридичну мову, слід пам'ятати, що йдеться про «*фальшивого друга перекладача*» і варто в першу чергу з'ясувати, про що йде мова в тексті-джерелі – «*сукупність норм і правил*», «*владні органи*» чи «*суспільні механізми*».

Література:

1. Турен А. Повернення дієвця / А. Турен. – К. : «Альтерпрес», 2003. – 320 с.
2. Англо-русские термины гражданского и гражданского процессуального права / Сост. С. Д. Оськина. – Омск, 2003. – 350 с.
3. Карабан В. Англійсько-український юридичний словник / В. Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 1088 с.
4. Громадський моніторинг виконання Порядку денного Асоціації Україна – ЄС: звіт за період з грудня 2011 до вересня 2012, «Дизайн-студія «ПАПУГА». – Львів, 2013. – 65 с.
5. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять, за станом на 5 квітня 2015 р. / М. Кармазіна, О. Шурбована // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1308>.
6. На найближчій сесії ПАРС обговорять демократичні інституції в Україні, за станом на 5 квітня 2015 р. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/17jan2012/strasburg.html>.
7. Бергер П. Л., Бергер Б. Що таке інституція? Випадок мови / П. Л. Бергер, Б. Бергер // Пер. Ю. Яремко, за станом на 5 квітня 2015 р. / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/berger.htm>.
8. Коць Т. Інститут-Інституція, за станом на 9 квітня 2015 р. / Т. Коць // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine60-33.pdf>.
9. Amy Hackney Blackwell, The dictionary of essential legal terms, 1st ed., Sourcebooks, Inc., Naperville, Illinois, 2008, 556 p.
10. Cremer D., M. van Vlugt (1999), Social Identification Effects in social dilemmas: A Transformation of Motives, European Journal of Social Psychology, Vol.29 No.7, pp. 871–93;
11. Henry Campbell Black, Black's law dictionary, 4th Ed. Rev., West publishing company, 1968, 1882 p.
12. Report on civic monitoring of implementation of the EU-Ukraine Association Agenda, December, 2011 – September, 2012, «Design Studio»PAPUGA». – Lviv, 2013. – 65 p.
13. <http://dictionary.reference.com/browse/institution>

УДК 821.162.1:821.161.1

Л. В. Зелінська,

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

ВІДОБРАЖЕННЯ «СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ» У МАЛЯРСТВІ ТА ЛІТЕРАТУРІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДР. ПОЛ. XVIII – ПЕР. ПОЛ. XIX СТ.

Стаття присвячена проблемі відсутності героя-підприємця, відсутності теми соціальної мобільності у культурі Російської імперії вибраного періоду. Методом «нового історизму» вивчено контекст і з'ясовано відмінність між реаліями та художніми моделями.

Ключові слова: портрет, підприємливість, середній клас, маргінал

ИЗОБРАЖЕНИЕ «СРЕДНЕГО КЛАССА» В ЖИВОПИСИ И ЛИТЕРАТУРЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТ. ПОЛ. XVIII – ПЕР. ПОЛ. XIX ВВ.

Статья посвящена проблеме отсутствия героя-предпринимателя, отсутствия темы социальной мобильности в культуре Российской империи избранного периода. Методом «нового историзма» изучен контекст и определены различия между реалиями и художественными моделями.

Ключевые слова: портрет, предпринимательство, средний класс, маргиналы

REFLECTION OF THE «MIDDLE CLASS» IN THE PAINTINGS AND LITERATURE OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE 18TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURIES

The article deals with the issue of absence of the entrepreneur hero, absence of the social mobility theme in the culture of Russian Empire of the chosen period. «New historicism» method has been used to study the context and differences between realia and art models.

Key words: portrait, entrepreneurship, middle class, fringe.

У літературознавстві прийнято досліджувати факти літературного процесу. Вивчення відсутності певних образів та ідей, на нашу думку, є не менш важливим. З'ясовуючи лакуну, відкриваємо усунуті проблеми; на опозиції присутності-відсутності знаходимо нові аргументи і укладаємо новий контекст. Так, наприклад, російські літературознавці визнали домінуючим в др. пол. XVIII ст. образ героя-філософа [20], а тему служіння – головним видом суспільної діяльності. Натомість герой-підприємець, тема соціальної мобільності були відсутніми в культурі часів Катерини II, і мало що змінилося в пер. пол. XIX ст. Виникає запитання: вольтер'янство (специфічна поведінка, мода, комунікація) було цікавішим за етику ринкової економіки А. Сміта, чи дискурс просвітницької філософії насправді самодержавний? Контекст цього запитання становить **актуальність теми** «середнього класу» в мистецтві Російської імперії, що сьогодні, в час реструктуризації українського суспільства, є особливо важливою. Міждисциплінарний підхід до теми дозволяє вибрати **об'єктами** дослідження портрет

російського підприємця-кріпака Н.Сеземова (1770), намальованого художником українського походження Д.Левицьким (1735–1822), і роман польського письменника Ю. І. Крашевського (1812–1887) «Остап Бондарчук» (1847) про лікаря-кріпака. **Предметом** дослідження є художнє відображення самостійної діяльності підданого Російській імперії вказаного періоду, моделювання його поведінки, розуміння мотивації героя-маргінала, котрий формує «середній клас» суспільства. **Мета** – переосмислити стереотипи, насаджені ідеологією минулих сторіч, за допомогою **методу** «нового історизму».

В **огляді джерел** необхідно зазначити, що творчість художника Д.Левицького почали системно вивчати лише у ХХ ст.: художній стиль (А.Валіцька [4], Л.Маркіна [14], Н.Молева [15]), історичний контекст (А. Бенуа [2], Н. Глінка [7], Н. Гершензон-Чегодаева [8]), міфологічний контекст (С. Кузнецов [13]). Зокрема, А. Валіцька наголошує, що в Д. Левицького «художественный метод подвижен, богат и не исчерпывается ни одним из стилистических направлений века... В целом творческий путь представляет несомненное движение к реализму» [4, с. 7]. Творчість Ю. І. Крашевського в культурі Російської імперії завжди мала певний резонанс. На роман «Остап Бондарчук» одним з перших відгукнувся російський критик Д. Писарев [16], коли твір вийшов у перекладі 1858 р. Вказавши на художні здобутки та недоліки, критик, проте, адресував твір читачкам. І. Франко згадав вказаний роман відносно теми селянства, вважаючи, що «Крашевський започаткував новий напрям у польській белетристиці, вводячи до неї вперше справжні, живі, народні типи. Його повісті «Ярина», «Остап Бондарчук», «Уляна», «Хата за селом», крім першорядних мистецьких достоїнств, мають і завжди матимуть першорядну вартість в історії польської літератури, як перші промені світла, кинуті у цю досі темну глибину, яка називається життям і душою простого народу» [23, с. 68]. У радянський період з'явилися вступні статті до видань українською мовою творів Ю. І. Крашевського, декілька наукових статей, серед яких І. Грики [9] та Р. Кирчіва [12]. На початку ХХІ ст. поживалися польсько-українська культурна співпраця і це відобразилося на здобутках крашевськіани. На сьогодні є три основні персональні монографії В. Василенка [5; 6], С.Баженової [1] та Р. Радишевського [18], у яких висвітлюються проблеми творчості письменника, пов'язані із українською культурою. У статті М.Жулинського [11] піднята проблема конфліктності «свій – чужий». Г. Бондаренко [3] досліджує культурні коди роману, запозичені у Ж.-Ж. Руссо. **Новизною** нашого дослідження є аналіз резонансу мистецтва на зміну суспільних тенденцій.

Першим офіційним зображенням кріпака вважається портрет Н. Сеземова, «села Вихіно поселянина», виконаний Д. Левицьким 1770 р. у Санкт-Петербурзі. Належачи графу П. Б. Шереметьєву, Н.Сеземов завдяки діловим рисам характеру нажив капітали, став так званим «капіталістичним селянином». Він займався збором податків на вино. Особу, котра вела такий вид діяльності, називали «откупщиком» (похідне від – купець, що означало в Російській імперії загалом підприємця). Пізніше Н. Сеземов розпочав ще й кредиторську діяльність (оголошення в «Санктпетербургских ведомостях» за 1773 р.), що свідчила про його активність, розвинуту інтуїцію, уміння ризикувати. Історик В.Столбов вказує, що «вотчинная контора взимала с «капиталистских» крестьян плату (ренту) за их предпринимательскую деятельность. /.../ Сеземов платил 248 руб. в год. /.../ Иногда крестьяне отказывали Шереметьевым по тем или иным причинам. Известен факт, когда крестьянин Сеземов не только отказал графу в сумме 10 тысяч руб, но в ответ на угрозу графа провел операцию через банкирскую контору Тамеса о получении последней векселя с графа на эту сумму» [21]. А для сиріт московського Виховного Дому – «благотворительное закрытое учебно-воспитательное учреждение для приёма и призрения подкидышей и бесприютных детей» – Н. Сеземов пожертвував 20 тисяч рублів. Такою була його воля: поміщику відмовити, сиротам віддати.

У статуті Виховного Дому вказувалося, що сироти здобувають соціальний статус «вільної особи». Багато кріпаків підкидали своїх дітей, сподіваючись на цей статус. Проте досягнути його було нелегко. Історик медицини В. Альбіцький витягнув із архівів іншу назву Виховного Дому – «фабрика ангелів», отриману внаслідок великої смертності. Філантропія Н.Сеземова не була абстрактною. Ті діти, котрим пощастило вижити, навчалися грамотності, різним ремеслам, в т. ч. медицині; найбільш обдаровані студіювали в Московському університеті, Академії художеств. У країні жорсткої соціальної стратифікації сиротинець був одним із джерел поповнення середнього класу.

У зв'язку із добродичністю Н.Сеземова цариця Катерина II розпорядилася намалювати портрет благодійника. Як сама особа, так і стиль виконання портрета були винятковими для мистецтва ХVІІІ ст. Постаць Н. Сеземова взята крупним планом. Масивний одяг хоча й з дорогих тканин, але у простонародному стилі, – зливається із темним фоном. Численні складки, змінання тканини, на противагу «вилитому» мундиру офіційних портретів, вказують вільний рух – вільну діяльність людини. Бородатий чоловік з непокритою головою, розкуйовдженим волоссям приходить наче б то нізвідки, – так можна сказати, якщо взяти до уваги традиційне тло парадних портретів аристократів – інтер'єри, аксесуари, символи. Могутня постаць селянина заповнює увесь простір портрета, символізуючи цим нову силу у суспільстві. Офіційності додає широкий жест Н. Сеземова, яким вказує на грамоту. На ній намальований план Виховного Дому, немовля і рядки з Біблії. Кмітливий погляд селянина, виразно промальовані зморшки навколо очей і лобі явно відрізняють це обличчя від «фарфорових» масок парадних портретів. Відчувається внутрішня свобода, відкритість натури Н. Сеземова, його комунікабельність і впевненість у собі.

Припускаємо, що модель обумовила психологічну манеру художника. Д.Левицький буде поглиблювати її надалі, зокрема, у камерному портреті Д. Дідро, мальованому під час перебування філософа у Санкт-Петербурзі 1773 р. Французький просвітителю зображений також без перуки, волосся злегка розкуйовджене, зморшки свідчать про рухливу міміку обличчя. Одягнутий у домашній халат. Демократизація (в розумінні простоти, натуральності) і відтворення динаміки людини – це кроки до створення реалістичного портрету. Д. Левицький втілював почуття самодостатності у двох різних за соціальним та національно-культурним статусом осіб; втілював характер людини, котра реалізує свої потенції.

Тим не менше підприємлива і благочинна діяльність «капіталістичних селян» не викликала інтересу в літераторів. Тема людини у сфері грошей, продукування, обігу товарів, коливання ринку була так само неприйнятною, як тема людини науки і прогресу. Хоча саме завдяки підприємливим Сеземовим Російська імперія поволі переходила на новий лад, від держави військової машини до більш світського суспільства із «середнім класом». Серед сучасників Н.Сеземова, котрі підтримували його капіталістичну діяльність економічними концепціями, можна нарахувати лише кількох (!) осіб. Ними були два учні А. Сміта – С. Десницький (поч. 1740-х – 1789) та І. Третяков (? – 1779), брати Я. (ст.) та Я. (мол.) Козельські (бл. 1728 – 1795), депутат Комісії А.Алейніков. Кілька осіб (причому усі, окрім І. Третякова, українського походження) протистояли таким ідеологам як кн.Шербагов, письменник М.Карамзин та ін. Роман О.Радішева «Подорож із Петербурга в Москву» (1790) опублікований приблизно в часі смерті Н.Сеземова. Навіть якби читач був ще живим, у тій книзі, де співчують кріпакам і кличуть їх до бунту, прочитати про себе нічого не зміг би. Як перебудувати господарство імперії, – проблема, до якої письменник, будучи жорстко покараний за твір, не наближався.

С. Десницький, застосувавши витончену іронію, завдяки якій обманув цензуру, у «Слові про прямиї і найближчий спосіб навчання законності» (1768) протиставляє російську воєнщину купецтву. Після славослов'я робить висновок, що

«...предприятия, полезные роду человеческому, одним оружием и единственным упражнением военным в желаемое действование произведены быть и достигнуть до своего совершенства благопоспешно не могут» [10, с. 189]. Економіст переко­нує своїх «слухателів» в тому, що саме «купечеством больше народы скрепляются и соединяются, нежели каким другим средством. Доказательством неоспоримым есть целая Европа, в которой ныне совсем невозможно победителю овладеть целым государством или разорить оное вконец, ибо прочие державы, будучи в взаимном между собою купечестве, и пре­жде объявления войны восстают против зачинающего» [10, с. 191]. Наскільки актуально звучать ці слова сьогодні, в час протиставлення усього Західного світу російському вторгненню на Схід України, – немає потреби обґрунтовувати. Та й не маємо жодних підстав заперечити С.Десницькому в тому, що товарно-грошові комбінації об'єднують людей, а солдат зі своєї натури «не терпит продолжительных и трудных исследований в тяжёбных и криминальных делах; у него короткий раздел и решение в обоих случаях» [10, с. 193]. Підтримка С.Десницького молодію буржуазії Російської імперії і його розуміння свободи як вільної господарської діяльності – це слово на захист Н.Сеземова.

Підтримав його і І. А. Третьяков у доповіді «Міркування про причини багатства і повільного збагачення держав як у давніх, так і в сучасних народів» (1772), в якій прямо проголосив необхідність комерції, банків для економічного процвітання суспільства. За свою прямоту економіст був переслідуваний. Проте економічних законів не змінити. К.Поппер упевнений, що «...торгівля, комерційна підприємливість, певно, є однією з небагатьох форм, у якій *особиста ініціатива та незалежність* [шрифт – Л.З.] можуть укріпитися навіть у суспільстві, де й досі переважає племінний лад» [17, с. 200], або за російською термінологією – община.

Після війни з Наполеоном Бонапартом пояснення законів ринкової економіки стає популістським. Економіст М. Тур­геньов у книзі «Досвід теорії податків» (1818) описує негативний образ відкупника на тлі безумовно позитивної діяльності держави. Якщо уряд віддає збір податків на відкуп, то, на його думку, «откупщик ни на что более не смотрит, как только бы выручить должную сумму денег, не заботясь о том, может ли человек, отдающий ему последнее сего дня, быть в состоянии платить налог в последствии; разорение тысячи семейств не причинит ему никакого убытка. Откупщикам всегда казались не довольно строгими законения против неисправных плательщиков. /.../Если правительство собирает доход от налогов посредством своих чиновников, то оно для собственных своих выгод должно поступать с неисправными плательщиками гораздо человеколюбивее, нежели откупщики, зная, что если подданный разорится от налога сего дня, то завтра он ничего ему не заплатит. Впрочем самое дурное правительство чувствует болем сострадания к народу, нежели сколько можно ожидать от откупщика» [22, с. 221–222]. Отже, уряд гуманніший, ніж відкупник... У такому висновку М. Тургенєва не обійшлося без автоцензури і народництва. Не дивно, що в середині ХІХ ст. з'являться художні твори, у яких герой-підприємець є винятково об'єктом сатири. Відкупник Н.Сеземов переводив кошти з місця витрати на місце прибутку; діяв на перспективу. Чи не «господарська свобода» підприємця і необхідність законослужності суспільства відлякувала М. Тургенєва, вихованого в атмосфері патронату?

Позиція М. Тургенєва поєднується із головною ідеєю роману «Остап Бондарчук» Ю. І. Крашевського – створити образ героя, котрий не може (чи не повинен?!) скористатися із вигідної життєвої ситуації; має талант підприємливості, але проявляє його лише в епізодах служіння господарям; на загал цілковито пасивний і меланхолійний. Фабула роману полягає на тому, що соціальна опірність лікаря-кріпака, який студіював у Берлінському університеті, знижена до мінімуму. Головний герой Остап мучиться сумнівами щодо свого маргінального місця у житті, втрату ідентичності чи неможливість ідентифікувати себе. Тим не менше, служить своїм панам самовіддано, рятує їх від хвороби, злиднів, сирітства. Чинить це до останньої глави роману як призначення долі й особисте волевиявлення.

Якщо порівняти фабулу роману із епізодами біографії Н. Сеземова, то отримаємо повну протилежність людських натур. Обидва маргінали, але літературна модель перебуває у стані тотальної пригніченості й самозаперечення. Якими засобами досягав ефекту художньої правди такого героя Й. І. Крашевський? Письменник скористався своїм талантом художника, тому звернемо увагу на такий засіб поетики як портрет. З іншого боку, це зробить наше дослідження симетричним – портрет історичної особи порівняємо із портретом персонаж.

У пролозі роману – сліди війни 1812 року, зруйнована Волинь. Перший портрет Остапа читач бачить очима графині, яка щойно дізналася про втрату коштовностей і відчула страх бідності. Кріпацький хлопчик в руїнах палацу викликає в неї материнський інстинкт: «Ze łzami spojrzała na dziecko hrabina. Było to dziecię wieśniacze, nędzne, żółte, wybladłe, sześć lub siedem lat mieć mogące, a tak odarte, że połowa ciała przez łachmany poczepiane świeciła. Siernieżka jego zlepiona z najróżniejszych szczętoł, ledwie piersi i biodra okrywała; nogi bosc, ręce nagie, głowa nie okryta była; a na bladej twarzy, pomimo przestachu, cierpienia, śladów schorowania i wyniszczenia głębokiego, ujmujący wyraz łagodności panował. Siwe oczy we łzach pływały, a ściśnięte usta, kształtne, wąskie, choć sine, choć we wpadłych policzkach, nie śmiejąc wzywać litości, zarysowały przymuszony uśmiech, uśmiech biednych co za obowiązek sobie mają, pokrywać nim cierpienie i prosić miłosierdzia. Pomimo odarcia i przerażającej nędzy, błaдоści, wyśnienienia, dziecię jeszcze było piękne, tą smętną pięknoscią zeschniętych kwiatów, co się rozkwitną na gałązce rośliny zwarzonej jesienią. Twarz uciekającego dziecięcia uderzyła hrabinę i tak już rozczuloną widokiem zniszczenia, myślą o sobie i swoim dziecięciu» [24, с. 16–17]. Портрет емоційно обрамлений зворушенням графині, тому знаходиться у її естетичному полі сприйняття. Тобто портрет априорі не може містити натуралістичних деталей, відштовхувати брудом, гнійними виразками на обличчі, ковтунами у волоссі, вошами, хоча сирота жив, як тварина, більше року. Навпаки, автор намагається встановити зв'язок між людьми протилежних класів і на цьому зв'язку втримати увесь сюжет: у пролозі малий Остап викаже злодія, у наступних розділах він буде закохуватися, рятувати, турбуватися за своїх панів. Таким чином письменник конструює суспільство соціальної злагодки: з боку підлеглих – лицарське самозречення васала, з боку власників – потреба у захисті сюзерена.

Г.Бондаренко схильна вважати цей портрет сентименталістським і «жалість» графині пояснювати «поривом серця» [3, с. 174]. Західноєвропейська сентиментальна проза ХVІІІ ст. акцентувала на душевному багатстві соціальних низів, а не верхів. На наш погляд, письменник мотивує співчуття графині спільною бідною.

Далі сюжет розгортається через років 15–20, з волинського села переходить в Берлін. Миською вулицею йдуть двоє молодих чоловіків: «Po jasnych włosach, a więcej jeszcze po charakterystycznych rysach, poznać było łatwo, że słowiańska krew płynęła w ich żyłach, że wśród germańskiego świata, byli przybyszami i gośćmi. Lecz należało do jednego plemienia, dwaj młodzi widocznie, nie pochodzili z jednej narodu klasy» [24, с. 21]. Відокремивши персонажів з миського натовпу за расовим принципом (поширений постромантичний стереотип мислення), автор переходить до класового принципу і перший портрет графа Альфреда подає саме з таких позицій. Втома, виснаження, в'ялість, блідість і дещо презирлива задумливість – це традиційні ознаки аристократії. Навіть skarłowacenie (дослівно стати карликом) Альфреда, – не є сатирою, а натяком на тендітність.

Портрет Остапа створено за контрастом до графа: «Drugi, obok siedzący, barczysty, słuszniejszy, biały, rumiany, zbudowany na olbrzymia, rozrosły jak dąb na dobrej ziemi, z długim włosom blond i niebieskim okiem, z malinowymi usty; tęskno także, choć

wcale inaczej patrzył. Jego milczenie więcej daleko mówiło. Zrzucony kapelusz, rozpięte włosy, zdarta rękawiczka, zgięty kij w rękę silnym, dowodziły gry namiętnej wewnątrz. Oczy błędziły po przechadzce, a każde odebrane wrażenie pisało się wyraźnie, jasno, na niezastygłym jeszcze obliczu. Co uczył, to wyrażał w tej chwili, całym sobą» [22]. Риси обличчя передані фольклорними образами, типовими для казкового богатиря. Романіст готував ефект невпізнанності дорослого героя. Але, щоб потрапити із молодим графом у Берлін і могли там студіювати разом з ним в університеті, Остап повинен був багато вчитися, а не фізично напрацьовувати мускулатуру. Революційний стрибок із кріпаків у студенти письменник не простежує. Тому читач не знає, яка самосвідомість сформувалася у головного героя. Не вносить ясності вказівка на рухливу міміку Остапа – читач не бачить, на що реагує герой.

Суттєва частина портрету – одяг аристократа і маргінала. Він різниться не стільки вказаними фірмами і специфічними деталями тодішньої моди, як способом носіння одягу. Альфред – бездоганно припасований, укладений, зав'язаний, зашнурований. «Drugi, przeciwnie zaniedbanym ubraniem, przypominał Bursza, dość gruba, białości śnieżnej koszula, buchasto, dobywała się z pod długiej czarnej, niedbale spiętej kamizelki; chustka a la Colin, ledwie z lekka obwijająca szuję żyłastej i muskularnej struktury. Ręce, z których jedna obnażona była, nie nosiły na sobie śladów tego pieszczonego starania, z jakim ludzie wyższego świata, zwykli się z nimi obchodzić» [24, с. 23]. Як вказує оповідач, манерою носіння одягу герой нагадує буржуа. Від такого персонажа читач очікує вільнотумних чи принаймні утилітарних ідей. Остап виливає душевне сум'яття: «Я – парія...», – і занурюється в глибокий сум. Його думи скеровані на майбутнє.

Студентських маркерів в одязі обох молодих чоловіків не було, тому згадка про їх навчання в університеті є наступною несподіванкою, тим більшою, наскільки автор бездоганно відтворює етикетне спілкування двох друзів. Статус студентів не підкріплено ні жаргоном, ні професійною лексикою. Коло спілкування обох волинян в університеті без сумніву розширилося, а враження таке, наче вони знаходилися в ізоляції. Питання ідентичності: хто я, – котре ставить Остап, тут потребує спеціального пояснення, чому перебування в університеті не підказало героєві жодної відповіді. Університетське оточення повинно було би в якісь міри сформувати свідомість індивіда, самореалізацію, самостійність вибору. До цього також зобов'язував фах лікаря. Письменник штучно завішує героя у стані «поміж»: ні селянин, ні аристократ. Так ніби в Західній Європі не існувало «третього класу» чи різночинців в Російській імперії. «Конфліктність дилеми «свій-чужий» [11, с. 17], на яку вказує М. Жулинський, на нашу думку, потрібна для підтримки постійного стану меланхолії.

Повернемося до лакун соціальної мобільності героя. Щоб могли вчитися в університеті, мало церковно-приходської школи; потрібне знання природничих дисциплін, німецької мови, і як ще виявилось пізніше, Остап бездоганно володів французькою. Для кріпака це було доступним лише за певних умов, котрі автор не розкриває. Побіжною згадкою Остапа про його навчання у школі не достатньо. Ю. І. Крашевський укладає м'який, дуже вразливий характер свого героя-маргінала. Щоб опанувати медицину, потрібна стійка психіка, а не вразливість, елементи матеріалістичного світогляду. На 1847 рік університет був величезним досягненням для молодого людини. Цього успіху і сприятливої суспільної тенденції для себе герой не усвідомлює.

Історичний контекст натомість свідчить про масову демократизацію науки. З 1810 р. у берлінському університеті на посаді професора анатомії працює зоолог і ботанік К.А. Рудольфі (1771–1832). Його учень, за походженням син шевця Й. П. Мюллер (1801–1858) у 1833 р. займає кафедру анатомії і фізіології, стає директором Анатомічного театру при берлінському університеті до кінця свого життя. Період діяльності К. А. Рудольфі та Й. П. Мюллера хронологічно співпадає із перебуванням в берлінському університеті персонажів Ю.І.Крашевського – Остапа і Альфреда. Міщанин-сирота Ф. Гоппе-Зейлер (1825–1895) в 1850 р. отримав у Берліні звання доктора. У майбутньому він стане відомим професором фізіологічної хімії. Позитивіст і матеріаліст, засновник електрофізіології Е. Г. Дюбуа-Реймон (1818–1896) працює професором цього університету з 1855 р.

Атмосферу наукової співпраці і конкуренції професорів та студентів, атмосферу сенсаційних відкриттів зафіксовано в мемуарах І. Сеченова (1829–1905) «Автобіографічні записки» (1904). Він перебував у берлінському університеті з 1856 р.; працював у лабораторіях Й. П. Мюллера, Е. Г. Дюбуа-Реймона. Одного разу Й. П. Мюллер «завел речь на лекції о человеческих расах и угостил нас, своих русских слушателей, – пише І.Сеченов, – замечанием, что длинноголовая раса обладает всеми возможными талантами, а короткоголовая, в самом лучшем случае, – лишь подражательностью. Если при этом имелись в виду россияне вообще, то суждение было для немца еще милостиво, потому что в эти годы нам не раз случалось чувствовать, что немцы смотрят на нас, как на варваров. Да и могло ли быть иначе, – ни в науке, ни в промышленности россияне не проявляли еще самостоятельности» [19, с. 76]. Російський стажист без образи згадує стереотипи німецьких професорів, розуміючи їх причини. У Ю.І.Крашевського міркування про раси містить відчуження і слов'янофільські тенденції.

Є в «Автобіографічних записках» коротка згадка про відмінність ментальностей студентів з Російської імперії. У Відні І. Сеченов з'явився до професора К.Людвіга «и был первым москвитом, которого он увидел (впоследствии он умел различать в русских три типа, под названиями петербуржцы, москвиты и малороссы)» [19, с. 88]. Якими були українські студенти, мемуарист не деталізує.

І. Сеченов згадував, як у Берліні шукав лекції різних учених. Слухав курси в засновника наукового фізичного товариства Г. Г. Магнуса (1802–1870). І це в той час, коли уже був відкритий «ефект Магнуса». Відвідував курси аналітичної хімії Г. Розе (1795–1864), автора трактату «Ausführliches Lehrbuch der analytischen Chemie» (1851). Не без впливу цих учених І. Сеченов сконструював апарат – «кров'яну помпу» – і розвіяв міф про «нездібність короткоголової раси». Після повернення в Росію в 1859 р. І. Сеченов міг прочитати роман Ю. І. Крашевського «Остап Бондарчук» у російському перекладі. Складно передбачити його враження. Російські студенти Гейдельберзького університету обурювалися романом І. Тургенева «Батьки і діти» (1860–1861) – нігіліст Євгеній Базаров вражав нечутливістю. Остап Бондарчук – в ореолі святості, його останній портрет намальований на хуторі, де він став відлюдником-знахарем: «Sparty był otwartą książką. Ubrany po wieśniaczemu, z zapuszczoną złotawą brodą, z obnażoną prawie i wypętlą głową, z zapadłymi, bladymi policzki, dumał. Zestarzał się – odmienił» [24, с. 117]. Від університету до хутору – така дорога головного героя роману Ю. І. Крашевського, «моральної тіні» Базарова.

Висновки. Дітяч українського походження – Д. Левицький, С. Десницький, брати Я. і Я. Козельські та ін. проголошували ідеї демократії в часах потужної військово-державної машини. Вони підтримували «середній клас», котрий потребував реалістичного стилю мистецтва, господарської ідеології. Література, спираючись на «селективну народність», розвивала цінності самодержавної системи. У романі «Остап Бондарчук» Ю. І. Крашевський піддає сумніву соціальну мобільність героя; описує марність набутих знань в університеті, інтелектуального спілкування, здобуття репутації чи загалом життєвого успіху. Процес дозрівання особистості у творі упущено. Письменник моделює суспільство соціальної злагоди на основі феодального культу лицаря і созерена, капіталістичну ініціативність знижує до мінімуму.

Література:

1. Баженова С. Е. Ю. І. Крашевський і Україна [Текст] : монографія / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. – 155 с.
2. Бенуа А. История русской живописи XIX века [Текст] : монографія / А. Бенуа. – М. : Республика, 1995. – 448 с.
3. Бондаренко Г. Руссоїстські мотиви в повісті Ю. І. Крашевського «Остап Бондарчук» / Волинь-Житомирщина. Універсум Ю. І. Крашевського. – Вип. 25. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 172–178.
4. Валицкая А. П. Дмитрий Григорьевич Левицкий 1735–1822 [Текст] : монографія / А. П. Валицкая. – Л. : Художник РСФСР, 1985. – 96 с.
5. Василенко В. Крашевский в Российской империи 1812–1863–1917 [Текст] : монографія / В. Василенко. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2002. – 401 с.
6. Василенко В. Пройти Україну... : Ю. Крашевський і польський образ нашого краю / Пам'ять століть. – 2005. – № 6. – С. 79–97.
7. Глинка Н. И. Дмитрий Григорьевич Левицкий, 1735–1822 / Беседы о русском искусстве. XVIII век. – СПб., 2001. – С. 181–212.
8. Гершензон-Чегодаева Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий [Текст] : монографія / Н. М. Гершензон. – М. : Искусство, 1964. – 458 с.
9. Грика І. Українське село в селянському циклі повістей І. Крашевського / Питання слов'янської філології. – Вип. І. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – С. 65–72.
10. Десницкий С. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции / Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: В 2 т.- Т. 1. – М. : Госиздат пол. лит., 1952. – С. 187–193.
11. Жулинський М. Парадигма «Іншого» у творах волинського циклу Ю. І. Крашевського / Волинь-Житомирщина. Універсум Юзефа Ігнація Крашевського. – Вип. 25. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 5–20.
12. Кирчів Р. Юзеф Крашевський і Україна / Радянське літературознавство. – № 8. – 1968. – С. 75–85.
13. Кузнецов С. Неизвестный Левицкий. Портретное искусство живописи в контексте петербургского мифа [Текст] : монографія / С. Кузнецов. – СПб. : Логос-СПб, 1996. – 160 с.
14. Маркина Л. «Мастерство твое потомков поздних удивляло» // Искусство. – 1985. – № 11. – С. 61–67.
15. Молева Н. М. Дмитрий Григорьевич Левицкий [Текст] : монографія / Н. М. Молева. – М. : Искусство, 1980. – 232 с.
16. Писарев Д. И. «Остап Бондарчук». Роман И. Крашевского. – Режим доступа : http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_1858_bdch.shtml
17. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К. : «Основи». – Т. 1. – 1994. – 444 с.
18. Радишевський Р. Ю. І. Крашевський: діалог з Україною [Текст] : монографія / Р. Радишевський. – Вінниця : ППТД«Едельвейс і К», 2012. – 159 с.
19. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1945. – 177 с.
20. Смирнова Н. В. Образ героя-философа в русской литературе второй половины XVIII века: типология и поэтика. – Автореф. спец. 10.01.01. русская лит. – Нижний Новгород, 2012. – 22 с.
21. Столбов В. П. «Капиталисты» крестьяне-старообрядцы... – Режим доступа : <http://krotov.info/history/18/3/stolbov.htm>
22. Тургенев Н. Опыт теории налогов / Н. Тургенев. – СПб., 1818. – 368 с.
23. Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури / Іван Франко. Збір. тв.: У 50-ти т. – Т. 27. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 66–94.
24. Kraszewski J. I. Ostap Bondarczuk / J. I. Kraszewski. – Lwów-Warszawa, 1875. – 120 s.

УДК 811.161.1'34

А. А. Зернецкая,

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, г. Киев

ФОНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЧЕРЕДОВАНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается одна из проблем, нарушающая научную систему теории фонетики и фонологии – адекватность и оптимальность терминологии. В связи с этим автор предлагает пересмотр подход к рассмотрению терминологии подсистемы фонетики – «Фонетические чередования». С точки зрения формальной логики верно утверждение, что фонетические чередования звуков – это взаимоисключающая замена звуков, принадлежащих одной фонеме (аллофонов), в различных фонетических позициях. По мнению автора, более корректными названиями данного фактора являются (а) «позиционные синтагматические факторы (условия/причины) фонетических чередований» и (б) «позиционно-комбинаторные синтагматические факторы (условия/причины) фонетических чередований». В результате рассмотрения данной проблемы автор приходит к выводу, что все фонетические чередования по степени уточнения учитываемых факторов, явлений и процессов имеют три уровня характеристик: (1) характеристика и перечень фонологических синтагматических факторов, которые создают условия возникновения мен/изменений; (2) характеристика и перечень фонологических парадигматических явлений, происходящих в результате влияния обуславливающих факторов синтагматического уровня; (3) характеристика (артикуляционно-акустическая) и перечень (редукция, ассимиляция, аккомодация и др.) фонетических процессов, которые происходят на парадигматическом уровне, обусловленном фактами синтагматического уровня.

Ключевые слова. Фонетика, фонология, фонетические чередования звуков, позиционная мена, позиционное изменение, позиционно-комбинаторная мена, позиционно-комбинаторное изменение.

ФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ФОНЕТИЧНИХ ЧЕРГУВАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається одна з проблем, що порушує наукову систему теорії фонетики і фонології – адекватність і оптимальність термінології. У зв'язку з цим автор пропонує перегляд підхід до розгляду термінології підсистеми фонетики – «Фонетичні чергування». З точки зору формальної логіки вірним є твердження, що фонетичні чергування звуків – це взаємовиключна заміна звуків, що належать одній фонемі (аллофонів), в різних фонетичних позиціях. На думку автора, більш коректними назвами даного фактору є (а) «позиційні синтагматическі фактори (умови/причини) фонетичних чергувань» і (б) «позиційно-комбінаторні синтагматическі фактори (умови/причини) фонетичних чергувань». В результаті розгляду даної проблеми автор приходять до висновку, що всі фонетичні чергування по мірі уточнення факторів, явищ і процесів, які враховуються, мають три рівня характеристик: (1) характеристика та перелік фонологічних синтагматических факторів, які створюють умови виникнення якісних/кількісних змін; (2) характеристика та перелік фонологічних парадигматических явищ, що відбуваються в результаті впливу обумовлюючих факторів синтагматического рівня; (3) характеристика (артикуляційно-акустична) і перелік (редукція, асиміляція, акомодация та ін.) фонетичних процесів, які відбуваються на парадигматическому рівні, обумовленому фактами синтагматического рівня.

Ключові слова. Фонетика, фонологія, фонетичні чергування звуків, позиційні кількісні зміни, позиційні якісні зміни, позиційно-комбінаторні кількісні зміни, позиційно-комбінаторні якісні зміни.